

ՀԱԲԵՇ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ ԵՎ ՍՏԱԹԵՆՈՍԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ*

Ի՞նչ վիճակ ուներ Եվստաթենոսի ժամանակաշրջանի Հայաստանը, այսինքն՝ 14-րդ դարի կեսերին, երբ հարեշական սուրբն այցելել է Կիլիկիա, այնտեղ ապրել 14 տարի և իր մահկանացուն է կնքել հայոց երկրում: Այս պարագան կարող է նոր լույս սփռել ինչպես նրա ուղևորության և Կիլիկյան աշխարհի երկար մնալու շարժառիթների, այնպես էլ մեր պատմության համապատասխան շրջանի վրա:

Արևելքից եկած թյուրք-մոնղոլական ցեղերը հեղեղել էին Հայաստանը, ասպատակել ու նվաճել երկիրը: Հայ քաղաքական, կուլտուրական ու կրոնական կյանքի կենտրոնը տեղափոխվել էր հարավ-արևմուտք, Կիլիկիայի անառիկ լեռնաշխարհը: Այստեղ կազմակերպվել էր նոր հայ պետականությունը: Մովսեսացի դիրքը, սերտ շփումները արտաքին աշխարհի հետ, խաչակրաց արշավանքների առնչությամբ ավելի սերտ կապը լատինական Արևմուտքի հետ, այս ամենը իրենց դրոշմն էին դրել Կիլիկյան հասարակական կյանքի վրա: Փոքր Ասիայում կազմակերպված թյուրքական առանձին սուլթանությունները, եգիպտոսի մամլուկները, Արևելքից անընդհատ առաջ շարժվող թյուրք-մոնղոլական նորանոր ցեղերը իրար հետ ընդհարվելով միշտ՝ քաղաքային նոխազ էին դարձնում տեղական քրիստոնյա բնակչությանը: Այդ պայմաններում Կիլիկյան հայկական թագավորությունը հարկադրված էր ձգտել դեպի Արևմուտք:

Մանրամասնությունների մեջ չմտնելով, որոնք մեզ շատ կշեղեն մեր հիմնական հարցից, նկատենք, որ այդ շրջանում լատին և լատինացած շրջանների ընտրյալ թագավորը և նրա թեկնածու, անպայման լատինասեր կաթողիկոսը, որքան էլ միասնաբար ջանք էին թափում եկեղեցական ժողովների գումարմամբ հեղինակություն տալ

իրենց վարած քաղաքականությանը, նրանց չէր հաջողվում Հայ եկեղեցին շեղել փր հաղարամյա ուղուց, նրան միաձուլել Հռոմեական եկեղեցու հետ: Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը և նրա անկախությունը պաշտպանող Կիլիկյան կաթողիկոսների մեջ եղակի բացառություն է կաղմում Հակոբ Բ Անավարդեցին (1327—1341 և 1355—1359 թ. թ.):

Հակոբ Բ Անավարդեցու առաջին կաթողիկոսության ժամանակ Կիլիկիայում իշխում էր երիտարդ Լևոն 5-րդը (1329—1342 թ. թ.), Ռուբինյան տան վերջին ներկայացուցիչը: Սրա օրով եգիպտական մամլուկները հարձակվելով Կիլիկիայի վրա ավերում էին երկիրը: Մայրաքաղաքից փախած ու լեռներում աստանդական կյանքի դատապարտված թագավորը Հռոմից շատանալով իրեն խոստացված օգնությունը, հարկադրված է լինում հաշտություն կնքել (1337 թ.) թշնամու հետ՝ մամլուկներին զիջելով Այազ բերդը, ինչպես և պարտավորություն ստանձնելով խզել ամեն տեսակ կապ Հռոմի պապերի հետ: Սակայն երիտասարդ թագավորը չէր հաշտվում իր նվաաստ դրության հետ և նորից ուղում էր Հռոմի օգնությանը դիմել: Հռոմը առիթից օգտվելով պահանջում էր Հայ եկեղեցու լիակատար միաձուլում Հռոմեական եկեղեցու հետ: Այս պայմաններում թագավորն աշխատում էր նոր մեծ ժողով գումարել և արմատապես լուծել միաձուլման հարցը: Հակոբ Անավարդեցին, որը նախքան կաթողիկոս ընտրվելը, մասնակցել էր Հռոմ ուղարկված պատվիրակություններին և իր սեփական աչքով տեսել էր Հռոմի վերաբերմունքը և դիտեր նրա ուժն ու կարողությունը, հակառակում էր թագավորին, վերջինիս առաջարկելով լեղու գտնել իր՝ թեկնույ մահմեդական շրջապատի, անմիջական հարևանների հետ և ոչ թե հույսը դնել հեռավոր Հռոմի վրա: Այս հակամարտության

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1956 թվականի № IV—V-ից:

ընթացքում Հակոբ Անավարդեցին հարկադրված է լինում, նոր ժողովի գումարման նախօրյակին, հրաժարվել կաթողիկոսական անուանից (1341 թ.), իսկ մեկ տարի հետո մեկնում է թագավորը: Եկեղեցական ժողովը գումարվում է այս անգամ անհամեմատ ավելի բազմամարդ, 1342 թվականին, Ստեփանոսը նոր կաթողիկոսի՝ Մխիթար Ա Գրունեցու օրով կայացած այդ ժողովը, շնայած նոր կաթողիկոսի լատինասիրությանը, կարողացավ պաշտպանել Հայ Եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Հենց միայն այն, որ Մխիթարի մահից (1355 թ.) հետո նորից կաթողիկոսական Աթոռը գրավում է նույն Հակոբ Անավարդեցին, ապացուցում է Հայաստանյայց Եկեղեցու հաղթանակը կաթոլիկության դեմ:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայ Եկեղեցին եվստաֆևսի Հայաստան կատարած վերջին ուղեորության տարիներին ապրում էր ներքին ճգնաժամ: Եկեղեցին, ամբողջությամբ վերջրած, իհարկե, մնում էր հակաբազիկոսականության դիրքերում, մնում էր որպես միաբնակության միակ նշանակալից հենարանը:

Սակայն այդ ժամանակ, եգիպտոսի մամլուկների հաջող նվաճումների պայմաններում, արևելյան մյուս քրիստոնեական եկեղեցիների նկատմամբ Հայ Եկեղեցու դերակշիռը դիրքն ավելի էր շեղավում երուսաղեմում, որտեղ Ս. Հակոբյան հայրական վանքը և նրա հայ հոգևորականությունը հետո և դերձ լինելով կիլիկյան քաղաքական ազդեցությունից, դերձ էր նաև լատինասիրական հոլերից և իր դիրքում պնդվել ավելի էր ամբապնդվում ինչպես եգիպտոսի հայ ստվարացող բնակչության վրա հեռավելու, այնպես էլ եգիպտական սուլթանների ցույց տված հովանավորության շնորհիվ, որոնք վարում էին Հայ Եկեղեցին հույների ու լատինների հակադրելու քաղաքականությունը:

Միաբնակ դավանանքի հավատարիմ և Հայ Եկեղեցու այնքան երախտապարտ հարեշ կրոնական գործիչ եվստաֆևսի դեպի հյուսիս կատարած բոլոր երեք ուղեորություններն էլ զուգահեռվում են Հայ Եկեղեցու ներքին միասնությունը ժվարող այդ պաշարի ժամանակաշրջանին: Եվ առաջին երկու ուղեորությունների ժամանակ զգալի չմնաց եվստաֆևսը: Երբ վերջին ուղեորության ժամանակ հասնում է Աղեքսանդրիա և իմանում հայոց պատրիարքի՝ վտարված

լինելը և Աղեքսանդրիայում գտնվելը, անմիջապես ներկայանում է նրան, նրան հանաչելու և նրա գործերն իմանալու համար: Եվստաֆևսի վարքի մեջ այդ առթիվ ասված է. «Եվ գրանից հետո մեր հայր եվստաֆևսին ասացին, որ Հայաստանն ունի մի պատրիարք, որ վտարվել է հանուն Քրիստոսի, և որ այդ պատրիարքը ժամանել է Աղեքսանդրիա քաղաքը: Եվ երբ մեր հայր եվստաֆևսը լսեց այդ, վեր կացավ, որ պնար նրա մոտ, որ հանաչեր նրան և իմանար նրա գործերը» (Բ. Տուրակ, նույն տեղում, էջ 333):

Սակայն վարքագիրը ոչինչ չի ասում, թե ո՞վ էր «հայ պատրիարքը», թե ի՞նչ խոսեցին նրանք իրար հետ: Նրան, ինչպես նկատել ենք, հետաքրքրում է միայն այն, որ իր սուրբ հարեշական երկրից դուրս է տեսնվում ու խոսում է պատրիարքների ու եպիսկոպոսների հետ, տեղական բնակչության միայն ամենահավատացյալ ընտիր ներկայացուցիչների հետ: Գրքի աշխարհի պատմական իրողությունները նրան հետաքրքրում են միայն այդ տեսանկյունով: Սակայն իր վարքագրի նման այդքան սահմանափակ մտածողության տեր չէր եվստաֆևս, որը բազմաթիվ աշակերտներով մեկնել էր իր երկրից, ահա արդեն երրորդ անգամ, և մտադիր էր երկար մնալ արմենների երկրում: Որ հարեշ կրոնական մեծ գործիչ այդ ուղեորությունները, և մասնավորապես երրորդ ուղեորությունը, որևէ էական նպատակ էր հետապնդում, որ նա շահագրգռված էր «վտարված հայ պատրիարքի», ուրեմն և Հայ Եկեղեցու հակառակորդ, այդ բանը երևում է թեկուզ նրանից, որ հարեշ սուրբ իր հարաբերությունները չի խզում «վտարված հայ պատրիարքի» հետ: Նրա վարքի մեջ ահուհետև մեք կարգում ենք՝ «Ճանապարհին երանելի եվստաֆևսը հանդիպեց Հայաստանի պատրիարքին: Նրանք գրկախառնվեցին և Հայաստանի պատրիարքն ասաց նրան. «Նա ուրիշ տեղ եմ գնում» (նույն տեղում, էջ 339), իսկ մի քանի էջ հետո գրում է, որ եվստաֆևսը նորից հանդիպում է նույն պատրիարքին. «Եվ մեր այս սուրբ եվստաֆևսը հանդիպեց Հայաստանի պատրիարքին, երբ նա վերադառնում էր ուղեորությունից... «Հայր, ասկի ու արծաթ չենք ուղարկ մենք, այլ խնդրում ենք քո օրհնությունը և առաքելական որոշումների պիրն ենք ուղարկ մենք ձեզնից», — դիմում է նրան հարեշական սուրբը (նույն տեղում, էջ 342):

Հարեշական Ամդա-Սիոն թագավորի մահվան բոթով որոշ է Հայաստան կատարած

2. Եվստաֆևսի վարքագիրը կաթողիկոս տերմինը ամենեին չի գործածում, այնպես որ պատրիարք կարգավիճակում է հասկանալ կաթողիկոս:

նրա վերջին ուղևորության ստույգ տարին: Դա եղել է 1344 թվականին: Այդ ժամանակ Հակոբ Անավարզեցի կաթողիկոսը իրոր «վտարված էր», և, ինչպես նկատեցինք, կարող էր դառնալ Ալեքսանդրիայում: Հարե՞լ սուրբը նրան է հանդիպել Ալեքսանդրիայում: Վարքի մեջ հիշատակված մյուս հանդիպումներն էլ նրա հետ է ունեցել: Երուսաղեմի հայկական պատրիարքը, եթե այդ շրջանում այցելած լիներ Ալեքսանդրիա, «վտարված» չէր կարող կոչվել: Մխիթար Գոնեբրցի կաթողիկոսը (1341—1355 թ. թ.) այդ թվականներին Ալեքսանդրիա չէր կարող գնացած լինել. նա Ալեքսանդրիա հաշտության պատվիրակ էր ուղարկվել հայոց թագավորի կողմից բավական առաջ՝ 1335 թվականին: Նա նույնպես չէր կարող կրել «վտարված» անունը: Եվ, վերջապես, նրան, լատինախրոմիայան ուղին բռնած այդ կաթողիկոսին չէր, որ որոնում էր միաբանության մեջ անհողող հարե՞լ սուրբը: Պարզ է, որ նրա փնտրածը Հակոբ Անավարզեցին էր, որը լատիններից հուսախաբ, հաստատ կանգնել էր Հայկական եկեղեցու ինքնուրույնության տեսակետի վրա: Հակոբ Անավարզեցին էր, որ կարող էր «առաքելական որոշումների գիրը» հաղորդել հարե՞լ սուրբին: Եվրոպա տեսած և կրոնական վեճերի ու տարածաշրջաններին լավ իրազեկ Հակոբ Անավարզեցին ուսանելի շատ բան կարող էր ասել Հարե՞լիական եկեղեցու առաքյալին, նրան իրազեկ դարձնել իր ժամանակի դավանաբանական պայքարին:

Եվստաթիոսը խիստ շահագրգռված էր Հայ եկեղեցու արևելյան քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ առաջատարի ճակատագրով և չէր կարող անտարբեր մնալ կրոնական այդ վճռական դոգմատիկ օրերին: Ալեքսանդրիա և Երուսաղեմ հասնելով և այդ վայրերում ճանաչելով «վտարված» հայ պատրիարքին, խմանալով նրա գործերը, «առաքելական որոշումների գիրը», Եվստաթիոսը շտապում է Կիլիկիա՝ «արմենների երկիրը», որտեղ ամենից ավելի սուր կերպով էր մղվում այդ պայքարը, որտեղ շարունակ գումարվում էին եկեղեցական ժողովներ և որտեղ պետք է վճռվեր միաբնակ եկեղեցու ճակատագիրը: Հայաստան տանող ճանապարհը հեշտ չէր մանավանդ. այն դարերում: Եվստաթիոսը շատ նեղություններ է կրում այդ ճանապարհին, հյուժվում է և աշակերտները վախենում են, որ նա չի դիմանա և տեղ չի հասնի: Նրանք իրենց ուսուցչից խնդրում են խնայել իր անձը և ուղղակի ասում են. «Դու կմեռնես հանկարծ, չհասնելով այնտեղ, որտեղ մտադրվել են (գնալ)»: Սակայն այնտեղ բոլորովին էր դավանաբանական վճռական պայ-

քար, այնտեղ որոշվում էր Եվստաթիոսի համար նվիրական Հայ եկեղեցու ճակատագիրը, և նա այնտեղ էր շտապում ոչ թե հասարակ այցելության համար, այլ նույնպես նվիրական առաքելության: Եվ նա իր աշակերտներին հաստատ ու կտրուկ պատասխանում է. «Մի՛ տխրեք և մի՛ վշտանաք, ի՞մ դավակներ, որովհետև նա չեմ մեռնի այնտեղ չհասած, որտեղ մտադրվել եմ գնալ, բանդի իմ կամքովը չէր, որ գնում եմ այնտեղ: Ես այնտեղ եմ գնում Աստուծու կամքով և ինձ ուղարկված օրհնություններով: ... Եվ նա վեր կացավ այդտեղից և գնաց Հայաստան երկիրը, որտեղ կար առաքյալների օրհների համար «վտարված» պատրիարք» (Տուրան, էջ 336):

Եվստաթիոսը վերջին անգամ Կիլիկիա է ժամանում 1344 թվականին, այնտեղ մնում է 14 տարի և 1358 թվականին, այսինքն Հակոբ Անավարզեցու՝ «վտարված պատրիարք» կրկին անգամ (1355—1359 թ. թ.) Կաթողիկոսական Աթոռ բարձրանալուց հետո իր մահկանացուն կնքում է Հայկական Կիլիկիայում: Հակոբ Անավարզեցու կրկին անգամ Կաթողիկոսական Աթոռ բարձրանալով Եվստաթիոսի դավանած միաբանությունը լիակատար հաղթանակ էր տարել և նա մահվան մահճում իր շուրջը բոլորած աշակերտներին պատվիրելով վերագառնալ Հարե՞լիական ասում է նրանց. «Եվ այժմ վերադարձեք և Եթովպիայի մարդկանց, թագավորներին, մակվաններին ու մասաֆիններին³, վանահայրերին, բահանաներին ու զպիրներին, վանականներին, ուղղափառ մարդկանց ու կանանց ավետեցեք, որպեսզի նրանք ուրախանան և միասին փառաբանեն Աստուծո անունը... Եվ աշակերտները դուրս եկան Հայոց երկրից ու ժամանեցին Ալեքսանդրիա և ավետեցին այնտեղ՝ եգիպտական պատրիարքներին ու եպիսկոպոսներին և այդտեղից դուրս գալով վերադարձան Եթովպական երկիրը և բոլոր աշակերտներին ու նրանց հովիվ Աբրա Աբսաղուն պատմեցին... որ Ալեքսանդրիայի ու Հայաստանի Մինողոսի տեքստը նույնական է Եթովպական երկրի Մինողոսի տեքստի հետ» (Տուրան, նույն տեղում, էջ 351):

Եվստաթիոսի կյանքն ու գործունեությունը, նրա սույ կենսագրությունը ապացուցելով հանդերձ հայ-հարե՞լական սերտ հարաբերությունների առկայությունը մեր պատմության կիլիկյան շրջանում, ցույց են տալիս նաև այն վճռական ազդեցությունը, որ Հայ եկեղեցին գործել է Հարե՞լիական եկեղեցու վերանորոգման վրա: Զուտա-Հակոբ նեղուր մտցնելով իր կրոնական բարեփո-

3. Իշխանավորներին:

խոսվումները, որոնք վերջնականապես որոշեցին հարեշական քրիստոնեության դեմքը, հենվում էր նվազագույնի ուսմունքի վրա, իսկ նվազագույնի ուսմունքի հիմքը, ինչպես մենք տեսանք, Հայ միաբնակ եկեղեցին էր, որն այդ շրջանում արևելյան բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիների առաջատար չտեղան էր թե՛ իր կուռ կազմակերպությամբ, թե՛ իր ազդեցիկ վանքերով, թե՛ իր ուրույն վարդապետությամբ, որ հակադրվում էր հարձակման անցնող կաթոլիկությանը, և ապահովում ինչպես իր ինքնուրույնությունը, այնպես էլ իրեն հարող մյուս միաբնակ եկեղեցիների ինքնուրույնությունը։ Նվազագույնը չսխալվեց իր համար աշխարհ մտախիլ ընդունելով Հայ եկեղեցու գոյամարտը լատինականության դեմ, որովհետև հետագայում, երկու-երեք դար անց, երբ այդ գոյամարտը հասավ նաև նրա հայրենիք՝ Հարեշքստան, նվազագույնի արդեն վաղուց հաջորդել էր դադարաբաժան ամուր հենակետ ստեղծել, որ Հարեշ եկեղեցին նույնպես հաջորդող դուրս դար այդ պայքարից։ Նվ եթե մինչև այժմ էլ Հայ եկեղեցին առանձնահատուկ նվիրականություն ունի հարեշների համար, ապա դրա արմատները պետք է ամենից առաջ որոնել այն դարավոր անշահախնդիր հարաբերությունների մեջ, որոնք կարող էին սկսված լինել նրուսաղեմի հայկական վանքի հյուրընկալ պարիսպների ներքո ու դարեր շարունակ ամրապնդվել ուխտավորների կենդանի կապով, որոնք կարող էին զարկ ստանալ Հարեշքստանի հայկական Հայք վանքում, բայց որոնք իրենց զարգացման զագաթնակետին հասան նվազագույնի օրը, նվազագույնի ջանքերով և Հայ եկեղեցուց նվազագույնի ստացած հողեր օգնությամբ, որ Հարեշական եկեղեցու բարեփոխության դեմքը կազմեց։

Նվազագույնը, սակայն, եզակի է որպես դեմք, որպես հայ-հարեշական հարաբերությունները մի նոր բարձրության վրա դնող կրոնական մեծ գործիչ, բայց ոչ որպես միակը այդ հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման գործում։ Հայք դեռ 7-րդ, 8-րդ դարերում հասել էր այդ հեռավոր երկիրը, այնտեղ կառուցել իր վանքը, հարեշն ամեն տարի ուխտ էր գալիս նրուսաղեմ ու պատասպարվում Ա. Հակոբյան հայկական հյուրընկալ վանքում։ Ասպնջականության օրերը, որ բնորոշ է այդ հեռավոր դարերի համար, փոխադարձաբար սերտ կապերի հաստատման հիմքն էր։ Խաչակրաց արշավանքների շրջանում, երբ հայի ձեռքով առաջին անգամ փորձեր կատարվեցին Հարեշքստանը քրիստոնեական ու մուսուլմանական աշխարհի ընդհարման մեջ ներգրավելու, այդ կապե-

րը, որոնք կրոնական և առևտրական էին մինչև այդ, ասպնջականությամբ շերմացված, բազարական երանգ ստացան։ Նվ հայ-հարեշական հարաբերությունների այդ նոր բնույթը իր անդրադարձումն է գտել նվազագույնի վարքի մեջ։ Նվազագույնը կիլիկյա ափ իջնելով ո՛չ միայն հանդիպում է այնտեղ բնակվող հարեշ Գարբա-Կրեստոսին, որի որդին՝ Թաամանի Բակեղեհեն և թուրք Բերխանա-Մասկալը շարունակում են ապրել ու գործել Հայաստանում, այն էլ, ինչպես պետք է եղբայրացին, զինվորական ծառայություն կատարելով, այլև փրկում է մի հայ մեծավորի որդու կյանքը, իսկ այդ պատանին վարձահատույց լինելու համար գնում է Հարեշքստան, ապրում այնտեղ մինչև իր մահը, շրջագայում հարեշական երկիրը, պատմում նվազագույնի մասին և վախճանվում այնտեղ։

Հարեշ վարքագիրը գիտե կիլիկյան հայերի սերտ, անգամ ամուսնական կապերը լատինների հետ։ Իր սրբին վերագրված 5-րդ հրաշքը, ըստ վարքագրի, պատմել է մի ֆրանկ, որի մայրը հայուհի էր եղել։

Նեղոս գետի ընթացքը շուտ տալու սպառնալիքով Նդիպատոսին ահաբեկելու երկրորդ փորձը կատարել է նվազագույնի ժամանակակից հարեշական Ամգա-Սիոն թագավորը (1314—1344 թ. թ.) այն շրջանում, երբ Նդիպատոսի Նասր-Մուհամեդ սուլթանը արշավում էր կիլիկյան Հայաստանի վրա։ Այստեղ բնորոշ և ուշադրավ է այն, որ Ամգա-Սիոնը թեև համառ պայքար էր մղում մուսուլմանների դեմ, սակայն այդ մուսուլմանները տեղական մուսուլմաններ էին, իր մոտիկ շրջապատի և իր սեփական չողերի մուսուլմանները։ Նդիպատոսիներն այդ ժամանակ զրադված էին փոքրասիական նվաճումներով, նրանց ուշադրությունը կլանված էր միջերկրական ծովի այդ հարուստ ափերի գրավումով և նրանք գործ չունեին հարավի աղբատացած ու վայրենացած երկրների հետ։ Ի՞նչն էր նրան ստիպում սպառնալիք կարգալու մի հզոր սուլթանի, որն այդ շրջանում անմիջականորեն չէր սպառնում նրա երկրին։ Համարձակ մտքեր են պաշարում մեզ, արդյոք սա հայ-հարեշական բազարական հարաբերությունների վերջին արձագանքը չէ՞ր հարեշների կողմից՝ օգնություն չույց տալ զավանակից կիլիկիային, որի հողերն ամայացնում էին Նդիպատական սուլթանի զորքերը։ Արդյոք Գարբա-Կրեստոսը, Թաամանի Բակեղեհեն, Բերխանա-Մասկալը, Կիպրոսի հաջորդները հարեշ խաչակիրների վերջին բեկորները չէին, որոնք խաչակրաց գործի անհաջողություններից հետո ապաս-

տանել էին Հայաստան և շարունակում էին ծառայել կիլիկյան թագավորներին:

Դժվար է ավելի համարձակ լինել, քան մենք թույլ տվինք մեզ, որովհետև պատմությունը համապատասխան վկայություններ և ակնարկներ չի թողել մեզ, սակայն պատմական իրադարձությունների ընթացքը և արամարանությունը մեզ հարկադրում են

կռահել, որ երկու դավանակից երկրները, այդ դարերում, երբ դավանանքը շատ զորեղ «գործոն» էր, կարող էին, շնայած նրանց բաժանող մեծ հեռավորությանը, և եզրափակի նման անընդհատ, բաղադրական ընդհանուր թշնամի ունենալու զեպքում, և դրայրության ձևեր մեկնել իրար:

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՀԱՐԵՇԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ Ս. ԵՎՍՏԱԹԵՆՍԻ ՎԱՐՔԻՑ ԵՎ ՀՐԱՇՔՆԵՐԻՑ

Հարեշ նշանավոր կրոնական գործիչ Եվստաթիոսի վարքը պահպանվել է հինգ վարիանտով, որոնցից առաջին երկուսը իրարից համարյա չեն տարբերվում, իսկ վերջին երեքը, մի փոքր տարբերվելով առաջին երկուսից, իրար նման են: Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում «Orient», №№ 702, 703, 704, 705 համարներով պահպանվում են այդ վարքի 4-րդ վարիանտները: Իսկ հինգերորդ վարիանտը գտնվում է Վատիկանի ձեռագրատանը: Պրոֆ. Բ. Տուրանը մանրամասն ուսումնասիրել է Լոնդոնի վարիանտները և խոսյացի պրոֆ. Գլիդիի միջոցով ծանոթացել Վատիկանի վարիանտի հետ: Գիտական լուրջ ընտրություն կատարելով նա կանգ է առել Լոնդոնի «Orient» №№ 704, 705 համարման վարիանտների վրա, որոնցից կատարել է իր ուսման թարգմանությունը: Բ. Տուրանը հիշյալ աշխատության մեջ առանձին գլուխ է նվիրել Եվստաթիոսի վարքի ուսումնասիրությանը, որտեղ ասում է.

«Եվստաթիոսի բոլոր ընդարձակ վարքերը դրական տեսակետից առավել կամ պակաս չափով աչքի են ընկնում ճարտասանական, ներդրական, հաճախ բանաստեղծական շնորհամանքով, երկար ճառերով և աստվածաշնչից բերված քաղվածքների առատությամբ: Հեղինակները Ս. Գիրքը հասկանում են լայն, եթովպական խմաստով, խտրություն չունեով կանոնական գրքերի, պարականոնների և կեղծ բնաբանների միջև: Մենք աչ ու ձախ հանդիպում ենք Եվստաթիոսի գրքի, Ենովքի գրքի, առաքելական որոշումների վկայաբերումների: Այս վարքերի համար բնորոշ է պարականոնության լայն ազդեցությունը (էջ 157):

Մանրամասն լուսարանելով շատ հարցեր, վարքում բազմիցս հիշատակված «Հայաստան» («արմենների երկիր») անվան կապակցությամբ պրոֆ. Բ. Տուրանը գրում է.

«Մեր վարքի «Հայաստանը», իհարկե, Կիլիկիան է, այսպես կոչված Սիսվանը, Ռուբինյանների թագավորությունը և Սսո կաթողիկոսների պատրիարքությունը: Վերջիններս, ճիշտ է, միության մեջ էին

գտնվում Հռոմի հետ, սակայն հայկական լատինասիրությունը և Մեծ Հայաստանի հետ եղած կապերը պայմանավորում էին այն, որ մոնոֆիզիտական Հարեշտանի և Եզրափակի հետ հարաբերությունները, զլիսավորապես նրուսպակների վրայով, այնուամենայնիվ, պահպանվում էին թեկուզ և աշխարհիկ մարդկանց կողմից: Հարեշները Տիրոջ գերեզմանի մոտ հանդիպելով դավանակից հայերին նրանցից խմանում էին Կիլիկիայի հայկական մեծ ու պանծալի թագավորության, արևելյան հայերի, հին քրիստոնեության այդ մարդերի սրբավայրերի մասին: Եթովպացիները պարտքի տակ չէին մնում և նկարագրում էին իրենց թագավորությունը՝ իր անպատկերելի ու վանքերով: Այսպիսով տեղի էին ունենում ուխտագնացություններ, ճիշտ այնպես, որի մասին պատմվում է, օրինակ, Եվստաթիոսի 12-րդ հրաշքի մեջ: Դրանով, ես կարծում եմ, պետք է բացատրել այն, որ հայերը հաճախակի երեվան են դալիս Հարեշտանում, կյանքի տարբեր սաղարեզներում: Թերևս հենց այդտեղ էլ պետք է որոնել բացատրությունը Եվստաթիոսի թաղման վայրի վերաբերյալ մեզ համար առաջիմ անհասկանալի տեղեկության: Որտե՞ղ են թաղվել պարսիկ Մարտիրոս Մար Բեխնամայի կամ Եթովպական տառադարձությամբ Մար-Մեխնամայի նշխարները: Ինձ անհայտ է, բայց հաղիվ թե դրանք գտնվեն Կիլիկիայում. եթե այդ իշխանները թաղված են Միջագետքում կամ Մեծ Հայքում, ապա ավանդությունը կարող է բացատրվել բանավոր յուրացված տեղեկությունների շփոթմամբ: Պետք է նշել նաև Եվստաթիոսի 5-րդ հրաշքի բնորոշ հաղորդագրությունը Քրանկի մասին, որի մայրը հայուհի է եղել: Կիլիկյան հայերի և լատինների ամուսնական կապերը փաստ են, որի վրա քանիցս ուշագրություն են դարձրել պատմաբանները»:

(Շարունակելի)